

**INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA
OD CRVENE AKADEMIJE
DO INSTITUCIJE OD NACIONALNOG ZNAČAJA**

IZDAVAČ

Institut društvenih nauka
Beograd 2022

RECENZENTI

dr Zorica Mršević
dr Predrag Jovanović

ZA IZDAVAČA

dr Goran Bašić

UREDNIK

dr Goran Bašić

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA OD CRVENE AKADEMIJE DO INSTITUCIJE OD NACIONALNOG ZNAČAJA

UREDNIK

dr Goran Bašić

DRAGOMIR PANTIĆ

Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka

ZORAN PAVLOVIĆ

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

BOJAN TODOSIJEVIĆ

Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka

Kratka istorija Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje: prvih šezdeset godina*

U bivšoj Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ), u okviru koje je Srbija bila jedna od šest federativnih jedinica, tokom pedesetih godina XX veka stvarani su politički i drugi uslovi za nastanak istraživačkih institucija koje će se baviti empirijskim istraživanjima u domenu društvenih nauka. Raskid sa Staljinom (1948) i uvođenje samoupravnog sistema (1952) doprineli su da se ublaži politička diktatura i da se unutar i dalje komunističkog monizma stvore niše za izvesno kritičko preispitivanje društvene stvarnosti. Tokom pedesetih godina osnovano je desetak saveznih naučnih instituta, a među njima i Institut društvenih nauka 1957. godine (u daljem tekstu: IDN) koji je u početku faktički bio postdiplomska škola za mlade kadrove iz svih šest republika. Predavači u toj visokoj školi bili su najpoznatiji profesori sociologije, prava, političkih nauka, demografije i metodologije: J. Goričar, M. Bartoš, Đ. Đorđević, R. Lukić, R. Supek, V. Pavićević i drugi. Među polaznicima je bilo i onih koji su kasnije postali uticajni istraživači. Jedan od njih je i Firdus Džinić, koji će 1963. godine osnovati unutar IDN samostalnu radnu jedinicu – Centar za istraživanje javnog mnjenja (prvu takvu specijalizovanu instituciju na Balkanu i u Istočnoj Evropi). Drugi je Niko Toš, koji će 1968. osnovati Centar za istraživanje javnog mnjenja i masovnih komunikacija u okviru Fakulteta za društvene nauke Univerziteta u Ljubljani.

109

Osnivanje Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje

Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje IDN (u daljem tekstu: CPIJM; taj naziv nosi od 1976) sve vreme je bio multidisciplinarnog sastava – sačinjavali su ga tokom šest decenija postojanja: sociolozi, socijalni psiholozi, politikolozi, pravnici, socijalni antropolozi, komunikolozi i istraživači iz drugih društvenih disciplina. CPIJM je permanentno realizovao četiri svoja široko definisana programa: (1) istraživanja javnog mnjenja, (2) medija, (3) izbora i (4) teorijsko-metodološka istraživanja, a povremeno i specijalna empirijska istraživanja različitih društvenih grupa (omladine, elite, radnika, poljoprivrednika itd.) i fenomena (vrednosti, religioznosti, političke kulture i dr.). Za više od pola veka aktivnosti CPIJM je sproveo preko 250 istraživanja, odnosno u proseku pet godišnje sa rasponom od dva do dvadeset u jednoj godini.

Prva empirijska istraživanja javnog mnjenja u širem smislu u Srbiji je još tokom ranih pedesetih godina izvršio Odsek za studij programa Radio Beograda, kasnije poznat kao Centar za istraživanje programa i auditorijuma RTV Srbije – danas radna jedinica unutar javnog servisa RTS koja u nazivu i u polju aktivnosti ima i istraživanja javnog mnjenja. U dokumentaciji ove institucije pominje se istraživanje nepoznatog autora iz 1952. pod naslovom *Anketa Radio Beograda o muzičkom programu*. U tom istraživanju ispitana su 1.282 pretplatnika iz 11 slučajno odabranih naselja. Pokazalo se da su slušaoci u to vreme preferirali narodnu muziku, ali su mnogi pratili i druge muzičke žanrove. Navodno je prvo sondiranje slušalaca Radio Beograda izvršeno još 1937. godine.

* Deo ovog teksta zasnovan je na analizi koja je 2016. godine objavljena u poglavlju „Public opinion research in Serbia in the Non-pluralist period“, u knjizi *The Silent Majority in Communist and Post-communist States – Opinion Polling in Eastern and South-Eastern Europe* (Pantić & Pavlović, 2016).

Prva istraživanja javnog mnjenja

Prvo istraživanje javnog mnjenja, podrazumevajući neophodnu metodološku aparaturu (uzorkovanje, instrument ispitivanja, statistička obrada itd.), izvršila je međuoddeljenjska grupa za javno mnjenje IDN (preteča CPIJM) 1962. godine pod nazivom „Jugoslovensko javno mnjenje o prednacrtu novog Ustava“. Autori su bili iz svih jugoslovenskih republika i dve pokrajine, osim Makedonije: Ljubomir Tadić, Darinka Kostić, Stane Stanić, Dragomir Drašković, Radivoje Marinković, Firdus Džinić, Dimitrije Prodanović, Milan Matić, Milivoje Trklja, Sergije Pegan i Dušan Breznik. Rezultati istraživanja su publikovani u obimnoj knjizi 1964. godine (Tadić i sar., 1964). Ova pionirska studija s pravom se može smatrati „datumom rođenja“ istraživanja javnog mnjenja u tadašnjoj Jugoslaviji.

Već u drugoj polovini 60-ih godina prošlog veka, ubrzo nakon osnivanja CPIJM, započinje serija periodičnih studija. Od 1964. do 1970. godine CPIJM je sprovodio redovna godišnja istraživanja (pretežno političkog) javnog mnjenja Jugoslavije omnibusnog tipa, zahvaljujući finansijskoj podršci Fonda za naučni rad SFRJ. Slučajne uzorke za ova istraživanja su konstruisali eksperti Saveznog zavoda za statistiku, a njihova veličina je varirala od 2.500 do oko 4.500 ispitanika. Prikupljanje podataka se po pravilu obavljalo tehnikom *licem-u-lice* (engl. *face-to-face*) individualnog intervjua. Statistička obrada je vršena na tadašnjim kompjuterima (IBM 360), a saopštenja su publikovana u seriji IDN *Jugoslovensko javno mnjenje*. Iako je mnoga od tih najranijih istraživanja već prekrilo zaborav, ona nisu bez zanimljivih rezultata. Na primer, jedno od prvih jugoslovenskih istraživanje izbora (povodom izbora za Saveznu skupštinu SFRJ 1965. godine), ukazalo je na važnost osećanja dužnosti kao motiva za izbornu participaciju. Na pitanje „Zašto ste izašli na izbore i što ste glasali?“, najveći procenat ispitanica je odgovorio „Zato da ispunim građansku dužnost koju shvatam kao obavezu“ (Tomić 1966: 150). Važnost osećanja dužnosti, naspram instrumentalne motivacije, je u međunarodnoj literaturi tek kasnije istaknuta kao ključan faktor izborne izlaznosti.

Ljubomir Stojić, prvi predsednik Društva psihologa Srbije, nakon svojih studijskih boravaka u SAD 1965/66. i upoznavanja sa radom Anketno-istraživačkog centra iz En Arbra (*Survey Reserach Center, Institute of Social Research, Ann Arbor*) i specijalizovanih instituta u Kaliforniji i Njujorku, postavio je Službu terenskih istraživanja CPIJM sa dvostepenom organizacijom: regionalnim instruktorima (RIN), pretežno psiholozima koji su bili odgovorni za selekciju, edukaciju i kontrolu kvaliteta rada terenskih saradnika (TIS) na osnovu standardnih priručnika. U prvo vreme većinu TIS su činili učitelji i socijalni radnici, ali su ubrzo preovladali psiholozi (2/3). Tokom sedamdesetih godina napušten je dvostepen rad Službe terenskih istraživanja i uveden je sistem centralizovane selekcije, obuke, pripreme za svako istraživanje i rigoroznija kontrola rada intervjua (poštanska, telefonska, ličnim obilaskom uzorka ispitanika, ponekad i reintervjuisanjem). Mnogi TIS su za potrebe CPIJM radili godinama. Izgradnjom poverenja i vezivanjem TIS za CPIJM dodatno je obezbeđivan potrebnii kvalitet podataka, uz očuvanje profesionalnih standarda. U CPIJM su od početka funkcionisale i Službe za obradu podataka i Arhiv empirijskih podataka, ali su sačuvani podaci na kompjuterskim medijima dostupni tek od sredine osamdesetih godina.

Tokom šezdesetih godina CPIJM je realizovao i tri studije izbora i izbornog ponašanja koje su vodili profesori Milan Matić i Mijat Damjanović sa grupom saradnika. Uprkos činjenici da su tadašnji izbori zapravo bili *trka jednog konja* ove studije su otkrile određene tendencije u ponašanju birača i ukazale na domete i nedostatke jednopartizma kada je reč o izbornom sistemu. U istom periodu urađena su i prva istraživanja masovnog komuniciranja u Jugoslaviji, sadržaja i delovanja pojedinačnih vodećih medija, inostrane propagande, najviše zahvaljujući angažovanju Ljiljane Bačević koja je u CPIJM radila od njegovog osnivanja, a objavljene su i prve teorijske studije na te teme (Leandrov, 1967; Oreč, 1966).

Počeci međunarodne saradnje

Možda su najveći doprinosi IDN i CPIJM u to vreme ostvareni u pogledu međunarodne saradnje sa Zapadom, pre svega sa istraživačima iz SAD. Pominjani član CPIJM, Lj. Stojić, isposlovao je gostovanje najprestižnijih socijalnih naučnika koji su u Beogradu održali nekoliko predavanja: Eriha Froma (Erich Fromm), Danijela Kaca (Daniel Katz) i drugih. Danijel Kac sa Mičigenskog univerziteta je sa Džonom Delametrom (John Delamater), tada njegovim asistentom, proveo jednu celu akademsku godinu (1967/68) u IDN radeći na projektu o formama nacionalne identifikacije i uklapanja u socijalnu zajednicu, što je podrazumevalo komparativno empirijsko istraživanje u SAD, Srbiji i Grčkoj. Tada su saradnici CPIJM na delu videli i mnogo naučili od velikog istraživača i naučnika kakav je Kac nesumnjivo bio. Prethodno su u IDN urađena zamašna istraživanja političke kulture (Zaninovich, 1971; 1973), lokalnih lidera (Jacob, 1971), transformacije vrednosti u jugoslovenskom društvu, studenata, prestiža profesija itd. (videti na primer, Popović, 1977; Stanojević, R., 1979; Goati i sar., 1977, Janićijević i sar., 1966).

Najveću pažnju izazvao je projekat CPIJM sa Kolumbija univerzitetom iz Njujorka *Stvaraoci javnog mnjenja u Jugoslaviji* (Barton et al., 1973). Bilo je to prvo empirijsko istraživanje elite u jednoj komunističkoj zemlji. Primenjen je specifičan tip uzorka – tzv. uzorak *snežne grudve* (engl. *snowball*) koji podrazumeva da se početni intervjui obavljaju sa nosiocima najviših formalnih pozicija u društvu i zatim na osnovu pitanja sličnih sociometrijskim uključuju se u dalje intervjuisanje osobe koje su već ispitani pomenuli. Ukupno je tokom 1968/69. intervjuisano 517 osoba iz šest definisanih sektora (republički zvaničnici, ekonomski lideri, intelektualci itd.). U okviru rada na projektu (od 1968. do 1974) održano je i nekoliko međunarodnih konferencija na temu elita i stvaranja javnog mnjenja. Iz CPIJM su na ovom projektu bili angažovani F. Džinić, Lj. Bačević i D. Pantić, kao i V. Pešić iz Centra za Sociološka istraživanja IDN. Sprovedenje ispitivanja je kod dogmatskih krugova komunističkih moćnika izazvalo podozrenje, pa je čak 1969. godine u Saveznoj skupštini u dnevni red uvršćena posebna tačka o projektu, vođena debata i zaključeno da je ovaj projekat potencijalno subverzivan! Pored ovog slučaja, bilo je i drugih problema sa tadašnjim komunističkim vlastima koji su se kasnije nepovoljno odrazili na naručivanje, finansiranje i korišćenje nalaza istraživanja javnog mnjenja u praksi. Nasuprot ovome, ako su rezultati bili povoljni po vlast, kao, na primer, relativno rašireno zadovoljstvo građana različitim aspektima života u društvenoj zajednici krajem šezdesetih ili nevelika etnička distanca između jugoslovenskih naroda, rezultati istraživanja javnog mnjenja su naširoko promovisani u medijima.

Sedamdesete godine – preživljavanje i kontinuitet CPIJM¹

Početak sedamdesetih godina prestalo je finansiranje CPIJM iz saveznog Fonda za naučni rad, jer je finansiranje nauke preneto na republičke fondove. Međutim, sve do 1976. godine Republika Srbija je otezala da preuzme ulogu osnivača i da finansira bivše savezne institute, počev od Instituta za nuklearne nauke u Vinči, pa do IDN. I kada je konačno preuzela pravo osnivača, istraživači u IDN su finansirani samo za fundamentalne i teorijske projekte, i to ne svi, i za skromne plate. Istraživači u CPIJM su pola decenije finansirani gotovo isključivo od strane Grada Beograda, faktički od Saveza komunista, Saveza sindikata, Socijalističkog saveza radnog naroda i Privredne komore Beograda. Prema ugovoru u periodu 1971–1976. godine CPIJM je u glavnom gradu sprovodio četiri sezonska, omnibusna istraživanja javnog mnjenja i dva specijalna – posvećena posebnim događajima i problemi-

¹ Razvoj CPIJM često je opisan u terminima nekoliko faza ili etapa: faza konsolidacije (od 1963. do 1971), preživljavanja i kontinuiteta (1972–1984), obnove (1985–1989), novog identiteta (1990–1994), procvata istraživanja (1995–2004) i izazova teorijskih promišljanja (2005–2009). Ovde ćemo o ovim fazama govoriti samo uslovno. Za detaljniji istorijski pregled aktivnosti CPIJM u ovim terminima videti: Pantić (ur.), 2009, str. 267–302.

ma. Naručio i korisnici rezultata su bili zastupljeni u Programskom savetu sa pravom veta na sastav upitnika, ali se u praksi ipak retko dešavalo da se usprotive uključivanju konkretnih pitanja koja su pripremili istraživači. U to vreme je politička klima bila izrazito nepovoljna za istraživanja javnog mnjenja, posebno u Srbiji, gde se Titova vlast obračunavala sa liberalno orijentisanim kadrovima. Uprkos finansijskim i političkim preprekama, CPIJM je i u tom periodu obavio značajna istraživanja o reformama obrazovanja, sindikata, izbornog sistema, o kulturnom životu Beograđana, političkoj kulturi mladih, predstavama građana o socijalnim razlikama u društvu, itd.

U drugoj polovini sedamdesetih CPIJM je sklopio dugoročni ugovor sa Savezom omladine Srbije o seriji istraživanja što je rezultiralo i odgovarajućim istraživanjima i publikacijama o interesovanjima, vrednosnim orijentacijama, političkom angažovanju, političkoj socijalizaciji, kulturnim potrebama i slobodnom vremenu tadašnje mlade generacije (15–27 godina). Autori najviše istraživanja mladih u tom periodu bili su D. Pantić, M. Vasović i S. Mihailović (videti na primer, Mihailović, 1987; Pantić, 1977; 1980; 1981; Pantić i sar., 1984; Vasović, 1986a). Zahvaljujući narudžbinama saveznih organa, pri čemu je Republika Srbija bila indiferentna, ali barem nije stavljala veto, na što je imala pravo (zanimljivo je da ni do današnjeg dana nijedno empirijsko istraživanje javnog mnjenja Republika Srbija nije naručila od CPIJM!), ostvarena su empirijska istraživanja o raširenosti strane propagande u zemlji, međunarodnom komuniciranju, predstavi o Jugoslaviji u inostranoj javnosti, političkoj informisanosti građana, u čemu su se posebno autorski angažovale Lj. Bačević (1974; 1978; 1979) i M. Vasović (1978; 1980; 1986b).

U tim, za sistematska istraživanja javnog mnjenja kriznim vremenima, postignut je napredak na metodološkom fundiranju istraživanja i teorijskim studijama koje se tiču prirode javnog mnjenja i srodnih koncepata. Za potrebe nekoliko istraživanja razvijene su sumacione skale, primenjivani su indeksi, složenije obrade podataka, kao što su analiza varijanse, regresiona i faktorska analiza, itd. Usavršeni su kvotni uzorci i kad god je to bilo moguće, vršene su komparacije sa rezultatima istraživanja dobijenim na slučajnim uzorcima. Po pravilu, razlike rezultata na većini bitnih pitanja između dve vrste uzoraka bile su beznačajne, između ostalog i zato što je u projektovanju kvotnih uzoraka takođe korišćen troetapni slučajan izbor punktova ispitivanja (region – opština – mesna zajednica). I unutar poslednje etape, na nivou mesne zajednice prilikom primene kvotnih uzoraka (ponekad biračkog spiska i popisnog kruga) vođeno je računa da se obezbedi slučajan odabir ispitanika putem jedne vrste tzv. *slučajnog hoda* (engl. *random walk*), izbora osobe kojoj je u porodici najbliži rođendan i drugim procedurama iz arsenala slučajnog uzorkovanja. Intervjueri su imali zadatak da u uzorak intervjuisanih uključe prvu osobu koja je zadovoljavala kvotne kriterijume prema polu, generaciji, nivou obrazovanja i nacionalnoj pripadnosti. U poređenju sa slučajnim uzorcima kvotni modeli su se pokazali ekonomičnijim i sa manjom stopom odbijanja učešća u istraživanju (25% – 30% spram 50% – 300% kod striktnih uzoraka verovatnoće). Osim toga, ovi drugi su dosledno značajno „prebacivali“ proporciju visokoobrazovanih ispitanika, dok je često podbačaj registrovan „na štetu“ žena, starijih i nacionalnih manjina, pa je redovno morala da se preduzima poststratifikacija.

Osamdesete godine – društvena kriza i obnova istraživanja javnog mnjenja

Posle Titove smrti (1980) Jugoslavija je nekoliko godina prolazila kroz ozbiljnu ekonomsku i političku krizu, što je već nepovoljne uslove za istraživanja javnog mnjenja u Srbiji učinilo još gorim. Pored ostalog, aranžman CPIJM za sistematska istraživanja javnog mnjenja u Beogradu lično je obustavio Slobodan Milošević, odmah po dolasku na vodeću poziciju beogradske organizacije Saveza komunista. Ipak, do 1989. saradnici CPIJM uspeli su da sprovedu nekoliko važnih istraživanja javnog mnjenja uprkos finansijskim i drugim preprekama: o javnim tribinama u Beogradu (Mihailović, 1984), o tadašnjem stanju religiozne svesti i prakse stanovnika Beograda i nekim institucionalnim karakteristikama verskih organizacija – neposredno uoči početka procesa oživljavanja religioznosti (Bačević, 1985; Flere, 1985; Pantić, 1988; Vasović, 1985; Vujović, 1985), predstavama o Beogradu u

jugoslovenskoj štampi (Bačević, 1984), angažovanju članova SK (Milić i sar., 1981), javnom mnenju omladine Srbije i Jugoslavije, javnom mnenju zaposlenih građana Jugoslavije i dr. (na primer, Pegan i sar., 1983; Pegan i sar., 1986). U drugoj polovini te decenije poraslo je interesovanje Saveza komunista Jugoslavije, naročito reformama sklonijih krugova rukovodilaca, za mišljenje članstva SK o različitim aspektima narastajuće društvene krize. Nekoliko naručenih istraživanja ukazalo je na pomeranje glavnih činilaca diferencijacije stavova građana i članova SK od socijalnih (obrazovnih, profesionalnih i uopšte statusnih) ka nacionalnim i teritorijalnim. Građani su u tom pogledu bili inertniji od većine članova republičkih političkih elita. Ovi drugi su se trudili da indukuju novu vrstu podela jer im je u interesu bila disolucija Jugoslavije, makar po cenu oružanih konflikata.

Devedesete godine i tranzicija u Srbiji – rađanje demokratija u mukama zabeleženo od strane Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje

Uoči raspada SFR Jugoslavije i uvođenja višepartijskog sistema u Srbiji (1990) CPIJM je sproveo nekoliko istraživanja javnog mnjenja na celom jugoslovenskom prostoru u kooperaciji sa institucijama iz drugih republika, o čemu su objavljene knjige: *Jugosloveni o društvenoj krizi* (Grbić, 1985), *Deca krize* (Mihailović, 1990) i *Jugoslavija na kriznoj prekretnici* (Bačević, 1991). Ova istraživanja su ukazala na postepeno vraćanje religioznosti, jačanje nacionalizma i anomije, generalnu retradicionalizaciju vrednosti, delegitimizaciju Saveza komunista i nestajanje njegove integracione uloge u društvu, ali i na pomaljanje pluralističkih očekivanja i zahteva građana. Nastanak političkih stranaka i organizovanje više-manje demokratskih izbora (samo u Srbiji od 1990. do 1993. održana su četiri kruga redovnih i vanrednih parlamentarnih izbora) doprineli su zainteresovanosti političkih subjekata za istraživanja javnog mnjenja. Međutim, njihovi glavni naručioc, finansijeri i korisnici rezultata nisu bili iz same Srbije, već iz različitih inostranih fondova (mediji, NGO, međunarodne organizacije kao što su OUN i njene agencije, OEBS, itd.).

Tek kasnije su istraživanja javnog mnjenja od CPIJM počele da naručuju političke stranke sa zahtevima u rasponu od praćenja rezultata izbornih kampanja, utvrđivanja rejtinga i imidža lidera, do predikcije rezultata izbora i strateških studija važnih za dugoročno pozicioniranje političkih stranaka. CPIJM je u tri talasa istraživanja ispratio izborne orijentacije građana Srbije na prvim višestranačkim izborima u decembru 1990. godine (Goati, 1994, 1995; Mihailović, 1991, 1994). Inače, prvih godina višestranačja u Srbiji prognoze izbornih rezultata stranaka koje je na osnovu svojih istraživanja objavljivao CPIJM bile su preciznije nego pokušaji predikcije tada malobrojnih agencija za istraživanje javnog mnjenja. Prognoza ishoda izbora u Crnoj Gori, koja su sačinili saradnici CPIJM (Bačević, Pantić, Slavujević), bila su još tačnija od onih za Srbiju.

Bivši disidenti, a sada prvi opozicionari su se celu poslednju deceniju XX veka zajedno sa delom naroda borili za slobodne i fer izbore (sve do poraza S. Miloševića na predsedničkim izborima 24. septembra 2000. i petooktobarskog demokratskog preokreta). U ovom periodu gde je demokratija funkcionisala pre formalno nego suštinski, CPIJM je sproveo znatan broj javnomnjenjskih istraživanja u Srbiji i Crnoj Gori, ali se većina njih odnosila na izbornu problematiku.

Obnovljena je i međunarodna saradnja CPIJM, između ostalog, ostvareno je učešće u komparativnom projektu *Cross-Cultural Analysis of Values and Political Economy Issues* koji je koordinirao D. Voich (D. Voich) sa Državnog univerziteta Florida (Voich & Stepina, 1994). CPIJM je sudelovao u seriji medijskih projekata *Intermedia* istraživačkog instituta iz Vašingtona sprovodeći obimna terenska ispitivanja u Srbiji i Crnoj Gori. Saradnja sa Ruskom akademijom nauka o karakteristikama tranzicije istočnoevropskih društava rezultirala je sa četiri konferencije i objavljenim zbornicima na tu temu (Pantić & Osipov, 1996; Tomanović & Ivanov, 2000). Saradnja sa UNDP na projektu *Early Warning* (osam panel ispitivanja 1999/2000) pomogla je da se pripremi pad Miloševićevog režima. Zahvaljujući podršci i zalaganju Ronalda Ingharta (Ronald Inglehart) i Hansa-Ditera Klingemana (H. D. Klingemann), Srbija i Crna Gora su uključene u treći talas Svetske studije vrednosti 1996. godine

(terenski rad finansirao je Fond za otvoreno društvo), kao i u četvrti talas, koji je takođe realizovao CPIJM 2001. godine. Izdavanje zapaženog zbornika *Elections to the Federal and Republican Parliaments of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) 1990–1996* (Goati et al., 1998) u ediciji Berlinskog univerziteta o prvim višepartijskim izborima u Istočnoj Evropi, takođe je obezbeđeno uz izdašnu pomoć profesora Klingemana.

Pored međunarodne saradnje CPIJM je tokom celog semi-demokratskog perioda ostvarivao i kontakte sa kolegama iz drugih jugoslovenskih centara u kojima su vršena javnomnjenjska i srodna istraživanja, naročito sa N. Tošom iz Ljubljane, I. Šiberom iz Zagreba, S. Flereom iz Novog Sada (kasnije iz Maribora), D. Mirčevim i S. Mihajlovskim iz Skoplja, itd. Razvijana je i autorska saradnja sa kolegama iz drugih instituta i Univerziteta u Beogradu, posebno sa B. Kuzmanovićem (na projektima o vrednostima, socijalnom aktivizmu, nezaposlenosti mladih i dr.), S. Bolčićem (projekti o interesima), A. Milić (projekti o angažovanju građana), M. Pajvančić, S. Orlovićem i Z. Stojilkovićem (projekti o izborima i političkim strankama), itd. Ne računajući angažovanje članova drugih centara IDN, autorska saradnja CPIJM je ostvarena sa preko 120 istraživača.

Novo vreme – početak XXI veka

Prva, i posebno druga decenija XXI veka obeležene su nizom promena, kako u kadrovskom i organizaciono-strukturnom smislu, tako i u društvenom i političkom kontekstu u kojem se naučni rad Centra odvija.

U prvom redu, došlo je do generacijske promene u istraživačkom personalu. Novije generacije su, naslanjajući se na rad prethodnih generacija, sa sobom donele novije teorijske i metodološke pristupe, ali i drugačiji pogled na društveni položaj i ulogu društvenih nauka (prvenstveno, manje aktivistički pristup). Takođe, Centar je postao i disciplinski raznovrsniji – uključujući politikologe, sociologe, socijalne psihologe, antropologe oba pola/roda. To je dovelo do veće raznolikosti u publikacijama, a u uslovima smanjenog finansiranja (o tome više u narednim paragrafima) i do smanjenog fokusa na prikupljanje podataka i njihove analize.

Jedna od najvažnijih posledica izmenjenog društveno-političkog konteksta tiče se promena u finansiranju naučnog rada, kako naučnih institucija, tako i specifičnih istraživačkih projekata. Ovde neće biti reči o nekoliko reformi finansiranja nauke u Srbiji koje su sprovedene i/ili najavljivane tokom prethodne dve decenije. Za istraživački rad Centra posebno je važno finansiranje istraživačkih projekata, u prvom redu empirijskog istraživanja javnog mnjenja. Paradoksalno, hiperinflacija i opšta ekonomska kriza tokom 90-ih imala je negativan uticaj na generalno funkcionisanje naučnog rada, pa i CPIJM, ali je postojalo izraženo interesovanje za javno mnjenje građana Srbije. Iako, kao što je već rečeno, država Srbija nije nikad naručila takvo istraživanje od Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje, mnogi akteri jesu – nevladine organizacije, konzulati zainteresovanih država, strane fondacije i mediji, i slično, a od domaćih aktera i političke partije i srodne organizacije. Taj talas zainteresovanih pokrovitelja istraživanja, posebno stranih, potrajao je još nekoliko godina nakon promene režima 2000. godine. Čini se da kada je procenjeno da se novi 'demokratskiji' režim dovoljno konsolidovao, tako je prestalo i interesovanje stranih aktera za mnjenje građana Srbije – barem kada je reč o angažovanju CPIJM. Verovatno je tome doprinela i veća profesionalizacija komercijalnih agencija, kao i generalno niže cene njihovog rada. Ipak, mora se primetiti da taj prelaz ka komercijalnim agencijama, koliko ga je bilo, nije prepoznatljiv u naučnim publikacijama. Istraživači CPIJM nastavljaju tradiciju naučnog pristupa istraživanju javnog mnjenja i u skladu sa tim – objavljivanju rezultata.

Kriterijume i merila rezultata naučnog rada su zahvatile globalne promene u tom domenu, iako sa određenom zadržkom kada je reč o Srbiji. U empirijski orijentisanom društvenim naukama sve veći naglasak je na objavljivanju radova u međunarodnim visoko-rangiranim časopisima, dok je manji naglasak na objavljivanju monografija i zbornika. Istraživači CPIJM, naravno, nastoje da prate taj trend, što se može videti iz pregleda novijih publikacija. Takođe se ističe značaj citiranosti objavljenih radova. Citiranost i objavljivanje

radova u međunarodnim časopisima su, naravno, povezani. Nije iznenađujuće da su radovi u međunarodnim časopisima više citirani jer je naučna javnost na međunarodnom nivou daleko šira nego naučna javnost koja se služi srpskim i srodnim jezicima.

Objavljivanje radova baziranih na istraživanju javnog mnjenja u Srbiji značajno je ne samo zbog formalnih kriterijuma (bodovi, citiranost). Srbija je jedna od evropskih zemalja o kojoj ima najmanje informacija o javnom mnjenju i političkim stavovima građana, posebno o prvom periodu demokratizacije, objavljenih u međunarodnim časopisima na engleskom jeziku (Tucker, 2002). Raniji istraživači su prvenstveno bili orijentisani na domaću naučnu i širu javnost. Zbog toga objavljivanje rezultata istraživanja javnog mnjenja u međunarodnim časopisima može da doprinese da se o stavovima građana Srbije i u nenaučnim krugovima više govori uzimajući u obzir činjenice i naučne analize, a manje na predrasudama, kao što je to ranije često bivao slučaj.

IDN a zatim i CPIJM su od samog osnivanja bili povezani sa međunarodnom naučnom zajednicom i ta povezanost nije se prekidala. Međutim, tokom poslednje dve decenije uključenost CPIJM u međunarodne tokove dobija nove dimenzije i forme. Na primer, značajan broj mlađih istraživača je stekao, delom ili u celini, svoje postdiplomsko obrazovanje na naučnim ustanovama u inostranstvu. Time se obogaćuju teorijske i metodološke kompetencije istraživačkog tima, a izbegava intelektualna zatvorenost. Takođe, pojedini istraživači ostvaruju trajnije kooperacije sa stranim naučnim ustanovama (na primer, Aleksandar Bošković, jedan od prethodnih upravnika CPIJM, bio je angažovan na više inostranih institucija – University of St. Andrews, Škotska; University of Brasília; University of the Witwatersrand, Johannesburg, Južnoafrička republika; University of Lyon, itd.).

Zatim, saradnja sa stranim istraživačima, kako „iz regiona” tako i šire, sve je češće redovna praksa. Iz toga proizilaze, između ostalog, zajedničke publikacije, i učešća u međunarodnim kolaborativnim naučno-istraživačkim projektima. Pojedine od tih kolaborativnih aktivnosti se odnose na pojedinačne projekte, a pojedini na trajnije istraživačke programe. Jedan od primera iz prve kategorije bio bi projekat naslovljen *International Collaboration on the Social & Moral Psychology of COVID-19*.² Tu su istraživači CPIJM, u saradnji sa istraživačima iz oko 60 zemalja, sproveli međunarodno komparativno istraživanje o socijalno-psihološkim aspektima pandemije KOVID-19 (Van Bavel et al., 2022; Pavlović, Todosijević & Stanojević, 2021).

Od dugoročnijih istraživačkih programa pomenućemo Evropsko društveno istraživanje (*European Social Survey, ESS*), i Komparativno proučavanje izbornih sistema (*Comparative study of electoral systems, CSES*). ESS je akademsko međunarodno istraživanje stavova, verovanja i obrazaca ponašanja različitih populacija u više od trideset nacija Evrope. Od pokretanja ovog projekta 2001. godine, svake dve godine sprovode se anketna istraživanja na novoizabranim uzorcima ispitanica i ispitanika Evrope. Od 2013. godine, ESS ima status Evropskog konzorcijuma istraživačke infrastrukture (*European Research Infrastructure Consortium, ERIC*). Nakon više neuspešnih pokušaja, ESS istraživanje je u Srbiji prvi put sprovedeno 2018. godine (deveta runda ESS-a). Istraživanje je vodio tim sa nekoliko istraživačkih institucija iz Srbije: nacionalni koordinator za Srbiju je bio Dragan Stanojević iz Instituta za sociološka istraživanja, a u radu su aktivno učestvovali i istraživači iz CPIJM, zatim Odseka za sociologiju Univerziteta u Novom Sadu, itd. Uspeh na tom projektu je i svedočanstvo o dobrobiti saradnje istraživača sa različitih institucija. Rad na ESS projektu je nastavljen i u desetoj rundi (2020), zatim na jednom eksperimentalnom metodološkom projektu, a u toku su pripreme za 11. rundu.³ Ovde je važno napomenuti, kao značajnu novinu, da je učešće na ovom projektu finansijski podržano od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

CSES je primer saradnje na projektu globalnog opsega. CSES je kolaborativni istraživački program usmeren na izbornu ponašanje i političke stavove, zasnovan na saradnji istraživačkih timova iz celog sveta. Već duže od četvrt veka, istraživači iz zemalja-učesnica

² Osnovne informacije o projektu su dostupne na: <https://icsmp-covid19.netlify.app/>.

³ Više informacija, kao i podaci za Srbiju i sve zemlje učesnice, raspoloživo je na internet stranici: www.europeansocialsurvey.org.

primenjuju zajednički modul anketnih pitanja u svojim postizbornim studijama. Dobijeni anketni podaci se deponuju zajedno sa kontekstualnim ili makro-varijablama a zatim spajaju u jedinstvenu bazu podataka koja je javno dostupna svim zainteresovanim istraživačima. Srbija je prvi put uključena u ovaj projekat studijom iz 2012. godine (CSES Modul 4).⁴ Nakon toga, u nekoliko istraživanja su primenjeni CSES moduli (Modul 5 – 2017. i 2020. godine, i pilot istraživanje Modula 6 – 2021. godine).⁵ Zahvaljujući, između ostalog, i učešću na ovim projektima, istraživači iz Srbije sve češće objavljuju i radove bazirane na komparativnom pristupu.⁶

Jedna od značajnih inovacija u novijoj istoriji CPIJM se odnosi na infrastrukturu za istraživanje javnog mnjenja. Tokom prvih pola veka postojanja, gotovo sva anketna istraživanja CPIJM su sprovedena metodom anketiranja „licem u lice“. Međutim tokom poslednjih desetak godina, pokazalo se da taj pristup postaje sve teže održiv. Razlozi su višestruki – nestanak ranije postojeće anketarske mreže, rast cene anketarskog rada, organizacioni izazovi, rast stope odbijanja učešća u anketama „licem u lice“, i slično. Zapravo, radi se o globalnom trendu izazvanom sličnim uzrocima, a posebno ekonomskom neisplativošću i opadajućom stopom učešća ispitanica i ispitanika. Zbog toga se sve više pažnje obraća na alternativne načine anketiranja. Pored od ranije često primenjivanih metoda telefonske ankete i štampanih upitnika koje učesnici i učesnice sami popunjavaju, sve veći prostor zauzimaju različiti načini anketiranja (i konstrukcije uzoraka) putem interneta. Moglo bi se reći da onlajn (anketne) studije postaju istraživački standard zahvaljujući svojoj ekonomičnosti, brzini sprovođenja, kontroli nad anketnim procesom, mogućnosti sprovođenja randomizovanih anketnih eksperimenata, i slično (e.g., Hays, Liu & Kapteyn, 2015; Evans & Mathur, 2018). CPIJM, kao što bi se i očekivalo, ide u korak sa tim trendovima. Nakon prvog projekta zasnovanog na onlajn anketiranju realizovanog 2017. godine do sada je uspešno realizovano već nekoliko anketnih studija, i prikupljena je znatna količina vrednih podataka. Te onlajn ankete su poslužile i za sprovođenje serije metodoloških istraživanja usmerenih prvenstveno na izučavanje efekata različitih modaliteta regrutovanja ispitanika i ispitanica. U projektu CPIJM do sada je testirano više pristupa – internet panel zasnovan na imejl adresama, regrutacija učesnica/ka putem promocije i oglašavanja na društvenim mrežama, regrutacija putem komunikacionih mreža (e.g., Viber), putem oglašavanja na internetu (Google oglasi, oglašavanje na informativnim i drugim portalima), kao i pozivanje učesnica/ka putem poštom dostavljenih poziva.

I naposljetku da istaknemo i nešto što nije novost u radu CPIJM-a. Na osnovu publikacija objavljenih u XXI veku, može se zaključiti da i nova generacija istraživačica i istraživača nastavlja da blagovremeno odgovara na društvene izazove, kako lokalnog (značajne društveno-političke promene od 2012. godine naovamo) tako i globalnog tipa (tekuća pandemija Kovida-19). Na primer, realizovan je niz istraživanja o različitim društveno-političkim i socijalno-psihološkim aspektima pandemije, od komparativnog projekta *COVID-19 Many Labs Study*⁷ sprovedenog u ranoj fazi pandemije, preko takođe komparativnog projekta *Javno mnjenje Srbije 2020*, sprovedenog krajem 2020. (uz CSES Modul 5 primenjen je i blok pitanja u vezi KOVID-19 pandemije), pa sve do tekućih i planiranih projekata koji će zahvatiti sadašnju, kasniju fazu pandemije.

Imajući u vidu političke turbulencije koje u Srbiji ne prestaju, očiglednu krhkost demokratskih institucija, te rastuću političku polarizaciju i nezadovoljstvo građana funkcionisanjem političkog sistema u Srbiji, nije iznenađujuće da se tradicija istraživanja političkih stavova, vrednosti i ponašanja u CPIJM nastavlja. Jedna od razlika u odnosu na ranija

⁴ Više informacija, kao i podaci za Srbiju i sve zemlje učesnice, dostupno je na internet stranici: www.cses.org.

⁵ Ove tri studije nisu deo zvaničnih integrisanih CSES podataka, jer su, zbog manjka sredstava, ankete sprovedene na prigodnim a ne slučajnim uzorcima). Ipak, prikupljen je značajan empirijski materijal, koristan za naučno-istraživački rad (npr. Todosijević, Pavlović & Komar, 2022).

⁶ Vidi, na primer, specijalni broj časopisa *Sociologija* (2021, Vol. 63, broj 2), posvećen radovima baziranim na ESS podacima (urednici: Dragan Stanojević, Jelena Pešić, Jelisaveta Petrović i Vera Backović).

⁷ Projekat CPIJM u Srbiji je naslovljen KOVID-19 pandemija: Socijalni i psihološki aspekti (*COVID19 International Collaboration on Social & Moral Psychology*), 2020.

istraživanja je naglasak na postizbornim studijama kako bi se pažnja mogla usmeriti na faktore koji utiču na političko opredeljivanje, tj. na sam akt izlaska na izbore kao i na sam glasački izbor. Interesantno je da u poslednjoj deceniji nijedno predizborno istraživanje nije sprovedeno, ali je sproveden veći broj postizbornih istraživanja. Takođe je značajno da se većina tih istraživanja povezana sa međunarodnim komparativnim projektima, tako da je sada moguće analizirati faktore izbornog ponašanja u Srbiji u poređenju sa rezultatima iz drugih zemalja i političkih sistema.

Još neke od tema obrađenih u CPIJM istraživanja mogu da posvedoče o nastojanju istraživača da prate savremena društvena i politika kretanja. Tokom 2018. godine sprovedeno je istraživanje naslovljeno *Predstave o EU i Rusiji u javnosti Srbije* (Javno mnjenje Srbije 2018 – JMS 2018). Projekat je posvećen stavovima građana Srbije prema međunarodnoj politici Srbije, posebno prema odnosu Srbije sa Rusijom i EU. Dešavanja iz 2022. godine pokazuju da je ta tema zaista od velike važnosti za Srbiju i njene građane.⁸ Populizam je fenomen u centru pažnje savremenih istraživača. CPIJM istraživači su se posebno fokusirali na tu temu u istraživanjima iz 2017. i 2020. godine.

O objavljivanju naučnih radova

Od sredine prošlog veka, pa do današnjih dana istraživanjima javnog mnjenja prikupljena je veoma obimna empirijska građa. Deo nalaza publikovan je u formi izveštaja ili monografskih publikacija, neposredno nakon samih istraživanja, dostupnih svakom zainteresovanom čitaocu. Saradnici CPIJM su, međutim, u skladu sa ličnim i profesionalnim interesovanjima, objavljivali i teorijske i pregledne radove u zbornicima, časopisima i knjigama u kojima su tretirali problematiku iz gorepomenuta četiri osnovna istraživačka programa. Neki od tih radova imali su znatan publicitet u naučnoj i stručnoj javnosti, uključujući i dobijanje nagrada.

Objavljeni su teorijski radovi o izbornom sistemu i političkim strankama (Goati, 2000, 2001; Goati i sar., 1995; Pribićević, 2010; Lutovac, 2005, 2006; Pavlović, Todosijević & Komar, 2019), prirodni interesovanja (Pantić, 1980), sistemu informisanja i masovnom komuniciranju (Džinić, 1978; Bačević, 2004; Matić, 2007), biblijskoj koncepciji propagande i starovekovnoj propagandi (Slavujević, 1993, 1997), političkoj kulturi (Vasović, 1998; Pantić & Pavlović, 2009; Pavlović, 2009), vrednostima (Kuzmanović, 1995; Pantić, 1981, 1990; Pavlović, 2009; Pavlović & Todosijević, 2020), svetskom javnom mnjenju (Pavlović, 2007), javnom mnjenju (Bačević, 1994; Pantić, 2009; Pantić & Pavlović, 2007), ideologiji (Goati, 1979; Bošković, 2006), izražavanju interesa (Bolčić, 1998), etnologiji svakodnevnog života (Bošković, 2005), političkom marketingu (Slavujević, 1999), političkoj socijalizaciji (Vasović, 1986a), političkoj psihologiji izbornog ponašanja (Todosijević & Pavlović, 2020; Pavlović & Todosijević, 2018), svetovnoj religioznosti (Pantić, 1988), političkom legitimitetu (Mihailović, 1997; Mihailović & Slavujević, 1999), parlamentarizmu (Goati et al., 1995), omladini kao društvenoj grupi (Mihailović, 1985; Mihailović i sar., 1990; Milić & Čičkarić, 1998), socijalnom kapitalu (Ignjatović, 2011), religioznosti (Flere, 1985), stvaranju javnog mnjenja (Lukić, 1969), predstavama o Rusiji i Evropskoj uniji u javnosti Srbije (Todosijević, 2021), populizmu (Lutovac, 2017, 2020; Todosijević & Hristić, 2020; Todosijević, Pavlović & Komar, 2022).

U novijem periodu, zastupljene su i teme koje su ranije bile manje prisutne. Neki od primera su publikacije na temu KOVID-19 pandemije (Pavlović, Todosijević & Stanojević, 2021; Van Bavel et al., 2022), međunarodne politike (Pribićević, 2019, 2020), odnosa politike i pola/roda (Vukomanović, 2021), bioetike (Buturović, 2020, 2021), političkog poverenja (Zafirović, Matijević & Filipović, 2021), položaja i diskriminacije Roma u Srbiji (Bašić & Stjelja, 2021), itd.

Ovde je naveden samo uzorak publikacija istraživača CPIJM, i to prvenstveno onih baziranih na empirijskim istraživanjima javnog mnjenja sprovedenim od strane CPIJM. De-

⁸ Deo rezultata tog istraživanja objavljen je u zborniku *Predstave o Evropskoj uniji i Rusiji u javnosti Srbije: Javno mnjenje Srbije 2018 – JMS 2018* (Todosijević, 2021).

taljni katalog novijih publikacija je dostupan na stranici IDN repozitorijuma <http://iriss.idn.org.rs/> (za iscrpan pregled publikacija u izdanju IDN do 2007. godine, vidi: Albahari & Jovanović, 2007).

Uočljivo je nekoliko trendova u vezi sa publikacijama. Jedan je već pomenut, i odnosi se na sve veći naglasak na objavljivanje naučnih radova u međunarodnim časopisima, iako objavljivanje na srpskom jeziku i u monografijama i zbornicima nije zapostavljeno. Drugi se odnosi na diversifikaciju istraživačkih problema, kao i teorijskih i metodoloških pristupa. U ovom tekstu je stavljen veći naglasak na empirijska istraživanja i naučne radove proizašle iz istraživanja javnog mnjenja. Istraživačka produkcija CPIJM svakako je mnogo šira i pokriva niz oblasti koje ovde nisu prikazane. Zbog toga čitaocima preporučujemo da konsultuju gorepomenuti repozitorijum radova. Zatim, zadržan je i možda i proširen interdisciplinarni karakter publikacija ranijih generacija. Naposljetku, zadržana je i otvorenost CPIJM istraživačica i istraživača za saradnju sa kolegamicama i kolegama iz različitih naučnih ustanova kako iz Srbije, tako i na širem međunarodnom planu.

Na kraju, istakli bismo da postojeće bibliografske odrednice publikovane u periodu od šezdesetih, pa do kraja osamdesetih godina prošlog veka imaju neprocenjivu važnost budući da one predstavljaju jedinu sačuvanu evidenciju i svedočanstvo o analiziranim temama, načinima njihovog ispitivanja i glavnim nalazima. Nadamo se da će u skorijoj budućnosti sav taj materijal moći da se digitalizuje i tako bude trajno dostupan zainteresovanoj javnosti.

Čuvanje i dostupnost podataka

118

Rezultati istraživačkog rada Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje nisu samo publikacije – knjige, zbornici, izveštaji, radovi u časopisima. Tokom svog postojanja, CPIJM je prikupio veliku količinu jedinstvenih podataka – odgovora ispitanika i ispitanica na pitanja postavljena u upitnicima iz sprovedenih istraživanja.

Podaci prikupljeni do kraja 80-ih su, za sada, najčešće ili u formatu u kojem su prikupljeni – štampani upitnici, ili u formi izveštaja sa osnovnim sumarnim podacima. Deo se nalazi i u ranije korišćenim kompjuterskim formatima memorije (bušene kartice, na primer) te je stoga današnja upotrebljivost tih podataka vrlo otežana. Podaci prikupljeni od 90-ih su najčešće u digitalnom formatu, dakle pogodni za analize savremenim sredstvima. U trenutnoj arhivi Instituta ima preko stotinu arhiviranih studija – uključujući same podatke i manje ili više kompletnu dokumentaciju. Ti podaci su arhivirani u internoj arhivi IDN. Oni su dostupni istraživačkoj javnosti ali ne direktno, nego na upit. U Institutu i CPIJM radi se na tome da se ta arhiva tehnički unapredi i da se kompletiraju svi raspoloživi podaci i metapodaci, kako bi svi ti podaci bili lakše dostupni javnosti.

Javna dostupnost podataka deo je opšte politike i pogleda na nauku koja se neguje u IDN. Vrednost podataka se multiplikuje ako su dostupni širem krugu istraživača. Originalni istraživači sprovedu samo deo analiza koje su moguće, a otvoreni pristup podacima omogućava daleko potpunije iskorišćavanje resursa koji su investirani u samo prikupljanje podataka.

Navešćemo jedan upečatljiv primer kako podaci prikupljeni u jednom periodu i za određene svrhe zadržavaju svoju vrednost, i mogu da doprinesu nauci u drugom periodu i u rukama drugih istraživačica i istraživača. Naime, pre desetak godina, od strane međunarodnog i interdisciplinarnog tima pokrenuta je inicijativa nazvana Istinski evropski glasač (*The True European Voter, TEV*). Ideja je bila da se prikupe podaci iz istraživanja javnog mnjenja povodom nacionalnih izbora iz što više evropskih zemalja, koji bi pokrili što duži istorijski period. Dakle, da se pronađu već postojeći podaci, zatim sakupe u jednu meta-bazu, sinhronizuju, i učine dostupnim istraživačkoj javnosti. Time bi se omogućila komparativna istraživanja političkog ponašanja i stavova kakva do sada nisu bila moguća. CPIJM je pridružio tom projektu, i uz materijalnu podršku inicijatora projekta, pripremio i priložio ar-

hivu od osam studija, sprovedenih u periodu od 1990. do 2004. godine.⁹ Ovde se radi samo o studijama koje se mogu smatrati 'izbornim', tj. koje su sprovedene u kratkom periodu posle (idealno) ili neposredno pre nacionalnih izbora (predsedničkih ili parlamentarnih). TEV podaci za Srbiju su od 2021. godine dostupni istraživačkoj javnosti, zajedno sa podacima iz drugih zemalja (22 zemlje, sa ukupno 157 nacionalnih izbornih studija).¹⁰

Deo podataka koje je CPIJM prikupio dostupni su u okviru međunarodnih projekata u kojima su istraživači učestvovali (na primer, na oficijelnim stranicama projekata CSES i ESS). Jedan broj baza podataka, prvenstveno u vezi izbornog ponašanja i političkih stavova, dostupan je u GESIS arhivi podataka.¹¹ Većina arhiviranih podataka CPIJM je u kategoriji izbornih studija. Do pripreme i arhiviranja tih podataka došlo je zahvaljujući saradnji prof. H. D. Klingemana i CPIJM istraživača (u prvom redu D. Pantića i Lj. Bačević).

Na kraju se mora priznati da arhiviranje podataka u CPIJM-u još nije potpuno rešeno.¹² Samo čuvanje podataka i metapodataka je osigurano, ali njihovo organizovanje i prezentacija prema vladajućim standardima još nije u potpunosti uvedeno u praksu. Takođe, potrebno je da se omogući jednostavan otvoren pristup podacima, kao i da se podaci i dokumentacija u potpunosti prevedu i na engleski jezik.

Kako ranije publikacije, tako i arhive podataka daju mogućnost novih ili kritičkih uvida u činioce, procese ili posledice nekih od ključnih događaja u savremenoj političkoj istoriji Srbije i predstavljaju najbolji dokaz turbulentnih vremena kroz koja je srpsko društvo prošlo u poslednjih nekoliko decenija. Vraćanje njima u tom smislu nikada ne gubi na relevantnosti, kao ni uloga koju je CPIJM u naučnoj zajednici imao, a očekuje se da će imati i ubuduće.

⁹ *Harmonization of Serbian election studies in order to join the COST action The True European Voter (2012–2013)*. Institute of Social Sciences (Institut Društvenih Nauka, IDN) Belgrade & Fribourg University, Switzerland, within the Regional Research Promotion Programme in the Western Balkans (RRPP).

¹⁰ Sadašnja internet stranica TEV projekta je: <https://www.mzes.uni-mannheim.de/d7/en/projects/the-true-european-voter-a-strategy-for-analysing-the-prospects-of-european-electoral-democracy-that-includes-the-west>. Integralni podaci su dostupni na: <https://doi.org/10.4232/1.13601>.

¹¹ Početna strana GESIS instituta: <https://www.gesis.org/>.

¹² Tokom prve decenije XXI veka, radilo se na formiranju Nacionalne arhive podataka u društvenim naukama (*National Social Science Empirical Data Archive – NEDA*). Ideja je bila da se ta arhiva razvije za konzorcijum društvenih instituta u Srbiji). Konstrukciju NEDA koordinisao je CPIJM, a finansirao UNESCO, međutim, rad na tom projektu nije kompletiran, i arhiva nikad nije zaživela.

LITERATURA

- Albahari, B. & Jovanović, V. (2007). *Bibliografija izdanja Instituta društvenih nauka 1957–2007*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bačević, Lj. (1974). *Raširenost inostrane pisane i radio-propagande u Jugoslaviji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bačević, Lj. (1978). *Sistem informativno-propagandnog delovanja Jugoslavije prema inostranstvu*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bačević, Lj. (1978). *Verska štampa*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bačević, Lj. (1979). *Sistem informisanja u funkciji samoupravnog odlučivanja*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bačević, Lj. (1984). *Predstave o Beogradu u jugoslovenskoj štampi*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bačević, Lj. (2004). *In media res: efekti medija*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bačević, Lj. (ur.) (1984). *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bačević, Lj. (ur.) (1994). *Javno mnjenje*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Barton, A., Denitch, B. & Kadushin, C. (1973). *Opinion-making elites in Yugoslavia*. New York: Praeger.
- Bašić, G. & Stjelja, I. (2021). Discrimination and Roma identity in Serbia. *Pravni zapisi*, 12 (1), pp. 234–260.
- Bolčić, S. (1998). Osobnosti kulture interesnog delovanja u Srbiji devedesetih. U M. Vasović (ur.), *Fragmenti političke kulture* (str. 165–193). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bošković, A. (2005). *Etnologija svakodnevnog života*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Bošković, A. (2006). *Mit, politika, ideologija: ogledi iz komparativne antropologije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Buturović, Ž. (2020). Parents of Autistic Children Are Deserving of Support. *American Journal of Bioethics*, 20 (4), pp. 54–55.
- Buturović, Ž. (2021). Procedural safeguards cannot disentangle MAiD from organ donation decisions. *Journal of Medical Ethics*, 47 (10), pp. 706–708.
- Džonić, F. (1978). *Masovno komuniciranje u savremenom svetu*. Beograd: Savremena administracija.
- Evans, J. R. & Mathur, A. (2018). The value of online surveys: a look back and a look ahead. *Internet Research*, Vol. 28 No. 4, pp. 854–887. <https://doi.org/10.1108/IntR-03-2018-0089>
- Flere, S. (1985). *Verska svest (dogmatika) i elementi verske prakse u Beogradu*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Goati, V. (1994). Demokratska tranzicija u Srbiji (1990–1994). *Gledišta*, 35 (1-6), 5–22.
- Goati, V. (2000). *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000*. Bar: Conteco.
- Goati, V. (2001). *Elections in FRY from 1990 to 1998: Will of people or electoral manipulation?* Belgrade: Center for Free Elections and Democracy.
- Goati, V. (ur.) (1977). *Društveno-političko angažovanje omladine*. Beograd: Institut društvenih nauka i RK SSO Srbije.
- Goati, V. (ed.) (1995). *Challenges of Parliamentarism – The Case of Serbia in the Early Nineties*. Belgrade: Institute of Social Sciences.
- Goati, V. (ur.) (1997). *Partijski mozaik Srbije: 1990–1996*. Beograd: Beogradski krug i Akapit.
- Grbić, D. (ur.) (1985). *Jugosloveni o društvenoj krizi*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Hays, R. D., Liu, H. & Kapteyn, A. (2015). Use of Internet panels to conduct surveys. *Behavior Research Methods*, 2015, Volume 47, Issue 3, pp 685–690. <https://doi.org/10.3758/s13428-015-0617-9>
- Ignjatović, S. (2011). *Socijalni kapital: od akademskih rasprava do javne politike*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Jacob, P. (1971). *Values and active community: A cross-cultural study of the influence of local leaders*. New York: Free Press.
- Janićijević, M., Bročić, M., Glušević, M., & Stanković, J. (1966). *Jugoslovenski studenti i socijalizam*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Kuzmanović, B. (1995). Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika. *Psihološka istraživanja*, 7, 17–47.
- Leandrov, I. (1967). *Masovno komuniciranje kao naučna disciplina*. Beograd: Centar za istraživanje javnog mnjenja Instituta društvenih nauka.
- Lukić, R. (1969). *Stvaraooci mnjenja: društvena struktura Jugoslavije i stvaranje javnog mnjenja*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Lutovac, Z. (ur.) (2005). *Političke stranke u Srbiji: struktura i funkcionisanje*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Lutovac, Z. (ur.) (2006). *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Lutovac, Z. (ur.) (2017). *Populizam*. Beograd: Institut društvenih nauka i Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Lutovac, Z. (2020). *Populism, Stabilocracy and Multiculturalism*. Institute of Social Sciences, Belgrade.
- Matić, J. (2007). *Televizija protiv birača: televizijska prezentacija kampanja za parlamentarne izbore u Srbiji 1990–2000*. Beograd: Dobar naslov.

- Mihailović, S. (1984). *Javne tribine u Beogradu: rezultati istraživanja*. Beograd: Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka i Marksistički centar organizacije SK u Beogradu.
- Mihailović, S. (1985). *Omladinske radne akcije: rezultati socioloških istraživanja*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Mihailović, S. (1987). *Pregled najznačajnijih rezultata istraživanja o društveno-ekonomskom položaju, svesti i aktivizmu omladine*. Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije.
- Mihailović, S. (1994). Parlamentarni izbori 1990, 1992. i 1993. *Gledišta*, 35 (1–6), 33–42.
- Mihailović, S. (ur.) (1990). *Deca krize: omladina Jugoslavije krajem osamdesetih*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mihailović, S. (ur.) (1991). *Od izbornih rituala do slobodnih izbora*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mihailović, S. (ur.) (1997). *Između osporavanja i podrške: javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Mihailović, S., Pantić, D. & Blagojević, M. (1990). *Omladina krajem osamdesetih*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Milić, A. & Čičkarić, L. (1998). *Generacija u protestu*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Milić, A., Goati, V., Bolčić, S., Pantić, D., Nešković, R. & Joksimović, S. (1981). *Svest i angažovanost komunista*. Beograd: NIRO Mladost.
- Oreč, M. (1966). *Sloboda, informacije i propaganda u savremenoj međunarodnoj zajednici – sa posebnim osvrtom na Jugoslaviju*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (1977). Odnos omladine prema samoupravljanju. U V. Goati (ur.), *Društveno-političko angažovanje mladih* (str. 105–136). Beograd: Institut društvenih nauka i RK SSO Srbije.
- Pantić, D. (1980). *Priroda interesovanja*. Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije i Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (1981). *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Pantić, D. (1988). *Klasična i svetovna religioznost*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (1990). *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (2009). Geneza javnog mnjenja i dileme o njegovoj prirodi. U D. Pantić (ur.), *Glas naroda – rasprave o javnom mnjenju* (str. 13–62). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D., Kuzmanović, B., Vasović, M. & Mihailović, S. (1984). *Socijalni aktivizam mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Pantić, D. & Osipov, G. (1996). *Socijalni konflikti u zemljama tranzicije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. & Pavlović, Z. (2007). *Javno mnjenje: koncept i komparativna istraživanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. & Pavlović, Z. (2009). *Political culture of voters in Serbia*. Belgrade: Institute for Social Sciences.
- Pantić, D. & Pavlović, Z. (2016). Public opinion research in Serbia in the Non-pluralist period. In K. Bachmann and J. Gieseke (eds.), *The Silent Majority in Communist and Post-communist States – Opinion Polling in Eastern and South-Eastern Europe* (pp. 43–58). Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang.
- Pavlović, Z. (2007). Svetsko javno mnjenje o demokratiji – da li je demokratija univerzalno poželjan oblik vladavine?. U: D. Pantić i Z. Pavlović, *Javno mnjenje – koncept i komparativna istraživanja* (str. 109–134). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Pavlović, Z. (2009). *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji: u potrazi za demokratskom političkom kulturom*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pavlović, Z. & Todosijević, B. (2018). Partisan heart and/or rational mind? Party identification, political knowledge and electoral turnout. *Psihologija*, 51 (1), pp. 31–49.
- Pavlović, Z. & Todosijević, B. (2020). Global cultural zones the empirical way: value structure of cultural zones and their relationship with democracy and the communist past. *Quality & Quantity: International Journal of Methodology*, 54 (2), pp. 603–622.
- Pavlović, Z., Todosijević, B. & Komar, O. (2019). Education, Authoritarianism, and Party Preference in the Balkans. *Problems of Post-Communism*, 66 (6), pp. 402–417.
- Pavlović Z., Todosijević, B. & Stanojević, D. (2021). Support for the measures in fighting the COVID-19 pandemic: The role of political ideology. *Psihologija*, Vol. 54(2), 207–222.
- Pegan, S. i sar. (1983). *Javno mnjenje Beograda o aktuelnim ekonomskim, političkim i drugim pitanjima*. Beograd: MC OSK u Beogradu i Institut društvenih nauka.
- Pegan, S. i sar. (1986). *Omladina '86: sondaža javnog mnjenja*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije i Institut društvenih nauka.
- Pribičević, O. (2010). *Rise and fall of DOS*. Belgrade: Stubovi Kulture.
- Pribičević, O. (2019). Britanska diplomatija novca i trgovine. *Međunarodni problemi*, LXXI (2), pp. 137–158.
- Pribičević, O. (2020). Trump, Brexit and the crisis of the liberal world order. *Teorija in praksa*, 57 (2), pp. 471–488.
- Slavujević, Z. & Mihailović, S. (1999). *Dva ogleda o legitimitetu: javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Slavujević, Z. (1993). *Biblijska koncepcija propagande*. Beograd: Radnička štampa i Institut društvenih nauka.

- Slavujević, Z. (1997). *Starovekovna propaganda: od Vavilonske kule do „Panem et circences!“*. Beograd: Radnička štampa i Institut društvenih nauka.
- Slavujević, Z. (1999). *Politički marketing*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Stanojević, R. (1979). *Idejno-politička opredeljenja i društveno-politička angažovanost mladih u Beogradu*. Beograda: Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka.
- Tadić, Lj., Kostić, D., Stanić, S., Drašković, D., Marinković, R., Džinić, F. i sar. (1964). *Javno mnjenje o prednacrtu novog ustava*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Todosijević, B. (ur.) (2021). *Predstave o Evropskoj uniji i Rusiji u javnosti Srbije: javno mnjenje Srbije 2018 – JMS 2018*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Todosijević, B. & Hristić, Lj. (2020). Struktura populističke ideologije: Srbija 2017. *Političke perspektive*, 10 (1). pp. 7–31.
- Todosijević, B. & Ignjatović, S. (2021). Gender differences in perception of the appropriate maturity age for men and women: Age norms of reproduction-related life events between the social context and evolutionary foundations. *Sociologija*, Vol. 63(2), 289–313.
- Todosijević, B. & Pavlović, Z. (2020). *Pred glasačkom kutijom: Politička psihologija izbornog ponašanja u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Todosijević, B., Pavlović, Z. & Komar, O. (2022). Measuring populist ideology: anti-elite orientation and government status. *Quality and Quantity* 56(3), 1611–1629. <https://doi.org/10.1007/s11135-021-01197-5>
- Tomanović, V., & Ivanov, V. (2000). *Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Tomić, S. (1966). Politička participacija građana u izborima 1965. U: S. Pegan, Kozomara, O., Matić, M., Tomić, S. i Damjanović, M., *Skupštinski izbori 1965*. (str. 113–168). Institut društvenih nauka, Centar za istraživanje javnog mnjenja, Beograd.
- Tucker, J. A. (2002). The first decade of post-communist elections and voting: what have we studied, and how have we studied it?. *Annual Review of Political Science*, 5 (1), 271–304.
- Van Bavel, J. J., Cichocka, A., Capraro, V. [...] Todosijević, B. et al. (50+ authors) (2022). National identity predicts public health support during a global pandemic. *Nature Communications*, Vol. 13, 517.
- Vasović, M. (1978). *Predstave o Jugoslaviji u stranoj javnosti*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vasović, M. (1985). *Otuđenje kao psihološki korelat religioznosti*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vasović, M. (1986a). *Politička socijalizacija*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vasović, M. (1986b). *Slika o Jugoslaviji u stranoj štampi*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vasović, M. (ur.) (1998). *Fragmenti političke kulture*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Voich, D. & Stepina, L. P. (Eds.). (1994). *Cross-cultural analysis of values and political economy issues*. Westport, CT: Praeger.
- Vujović, J. (1985). *Institucionalizovana religija na teritoriji Beograda sa posebnim osvrtom na Srpsku pravoslavnu crkvu*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vukomanović, D. (2021). Gender Sensitivity of the Serbian Parliament – mapping the power of women MPs. *Sociološki pregled*, 55 (3).
- Zafirović, J., Matijević, B. & Filipović, B. (2021). Institutional trust, political participation, and corruption: A European comparative perspective. *Sociologija*, 63 (2). pp. 336–354.
- Zaninovich, G. (1971). The case of Yugoslavia: Delineating political culture in a multi-ethnic society. *Studies in Comparative Communism*, 4 (1), 58–70.
- Zaninovich, G. (1973). Elites and citizenry in Yugoslav society: A study of value differentiation. In C. Beck et al., *Comparative communist political leadership* (pp. 226–297). New York: David McKay.